

УДК 101.8:316.421:316.77 (045)

Л.Г. Дротянко

МЕНТАЛЬНИЙ АСПЕКТ КОМУНІКАЦІЇ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

Стаття присвячена філософській рецепції місця і ролі етнічного менталітету в процесі міжкультурної комунікації людей, які утворюють полікультурний простір свого суспільного буття в умовах глобалізації.

Вступ

Глобалізаційні процеси, що охопили всі сфери буття світового соціуму, породжують суттєво нові феномени цивілізаційного розвитку. Серед них – феномен мультикультуралізму, який виник на перетині економічних, соціально-політичних, релігійних тощо відносин між країнами, народами, окремими етнічними групами всередині окремих країн і т.п. В умовах глобалізації посилюються імміграційні потоки, які «руйнують можливості збереження однонаціональних держав та змінюють демографічну структуру планети новими ситуаціями вавилонського стовпотворіння... Всупереч сподіванням щодо інтернаціоналізації планети в світі виникають особливі недержавні соціоетнічні об'єднання, так звані діаспори, які зберігають побут, мову та ментальність мігрантів серед інших націй» [1, с. 325] Сутність цього феномену досліджується в різних галузях соціально-гуманітарних наук і з різних світоглядних позицій, осмислюються різні його аспекти.

Та найбільше «больових точок» мультикультуралізму, на нашу думку, виникає перш за все в міжкультурній комунікації людей у багатокультурних середовищах, які утворилися внаслідок міграції значних груп етнічних спільнот під впливом стихійних лих, військових дій, релігійних переслідувань тощо. Як справедливо пише І.Валлерстайн, «значна частина мігрантів стараються залишитися в тій місцевості (або принаймні в тій країні), куди вони приїхали. На цьому новому місці проживання вони заводять дітей, які виховуються в культурній традиції країни, де народилися вони самі, а не їхні батьки. Коли говорять про проблеми інтеграції, зазвичай мають на увазі інтеграцію в суспільство саме таких мігрантів та їх нащадків» [2, с. 150]. Проте деякі мігранти не бажають інтегруватися в культуру народу, серед якого проживають. Більше того, прагнуть нав'язувати цим народам власні традиції і цінності, що викликає конфлікт на культурному ґрунті. як це спостерігалось й спостерігається в низці західних країн (Франція, Швейцарія, Велика Британія й інші). Нерідко конфлікти на етнокультурному ґрунті виникають, на наш погляд, через те, що й мігранти, і місцеві жителі не враховують фактор ментальності у міжкультурних стосунках.

Постановка завдання

Оскільки цей аспект є ще недостатньо висвітленим у сучасній філософській літературі, а його актуалізація посилюється глобалізаційними процесами, авторка даної статті поставила за мету виявити особливості впливу ментальності

відповідних етнокультурних спільнот на комунікативні процеси в полікультурному соціумі на рубежі ХХ і ХХІ століть.

Основна частина

Загальновідомим є висловлювання С.Хантінгтона в його книзі «Зіткнення цивілізацій», що сучасний світопорядок є заснованим на цивілізаціях: соціуми, що мають культурну схожість, співробітничать один з одним; спроби переміщення соціуму з умов однієї цивілізації в інші й чужі виявляються безплідними; країни групуються навколо провідних або стрижневих країн своїх цивілізацій. Отже, головним у міжкультурних стосунках, на його погляд, є усвідомлення різної культурної ідентичності, яка у нього співпадає з ідентичністю цивілізації [3, с. 13]. І якщо раніше цивілізації були розділені часом і простором, то в умовах глобалізації ці перешкоди усунуті. У ХХ столітті «взаємини між цивілізаціями перейшли від фази, яка характеризувалася односпрямованим впливом однієї цивілізації на всі інші, до етапу інтенсивних, неперервних і різноспрямованих взаємин між усіма цивілізаціями» [3, с. 67]. Автор відмічає й іншу тенденцію у стосунках між різними культурами, зокрема, між культурою Заходу та незахідними культурами, яка стосується проживання представників останніх у країнах Заходу. В даному разі виклик західній культурі йде від тих емігрантів з інших цивілізацій, які відмовляються асимілюватися і продовжують залишатися вірними духовним цінностям, звичаям та культурі своїх рідних країн і передають їх із покоління в покоління [3, с. 497]. Такі вияви конфлікту культур спостерігаються нині в США, країнах Євросоюзу, а також на територіях колишніх радянських республік.

Аналізуючи цю тенденцію, Ю.Хабермас розрізняє національну ідентичність і націоналізм. Він пише, що форма національної ідентичності робить необхідним, щоб кожна нація організувалася в державу заради набуття незалежності. Проте в історичній реальності, як правило, відсутні держави з національно однорідним населенням. І коли національна держава підкорює собі національні меншини, це є проявом націоналізму, який породжує боротьбу цих меншин за свої права на національне самовизначення [4, с. 120]. Щоправда, тут автор, на нашу думку, ототожнює «націю» і «етнос», адже нація виступає соціально-політичним утворенням безвідносно до етнічного складу громадян, а етнос є носієм певної культури (мови, традицій, звичаїв тощо). Але вже в іншій праці Ю.Хабермас відмічає, що «політична мобілізація «підданих» вимагає й культурної інтеграції

населення» [4, с. 277], спочатку нашвидку зібраного. Тобто йдеться вже про необхідність створення нацією спільної культури, яка формує культурні символи народу.

Але більшою мірою Ю.Хабермас переймається посиленням етноцентричних реакцій населення у так званих благополучних суспільствах. Він розрізняє тут «два аспекта: з одного боку, когнітивні дисонанси, які ведуть при зіткненні різних культурних форм до *закалювання* національної ідентичності; з другого – гібридні диференціації, які розмивають порівняно гомогенні життєві форми внаслідок того, що культури окремих країн асимілюють *всесвітню матеріальну культуру, яка перетворилася на безальтернативну*» [4, с. 288]. На нашу думку, західні країни самі породили цю ситуацію, адже не з власної волі представники слабо розвинених в еко- мічному відношенні країн великими групами мігрували і продовжують мігрувати в країни Заходу. Цей процес є продовженням неоколоніальної політики західних держав. Більше того, останні й тепер продовжують втручання у внутрішнє життя інших країн, посилюючи міжетнічні, міжрелігійні суперечності всередині їх, як це спостерігається на Балканах, на Близькому Сході, в Іраку, Афганістані, в країнах Африки тощо.

Культурна гетерогенність країн породжує новий соціокультурний феномен, який дістав назву «мультикультуралізм». Він оцінюється різними дослідниками неоднозначно, оскільки містить у собі не лише позитивні тенденції, але й певні загрози. Так, Ф.Фукуяма ставить під питання можливості виживання універсалістських форм культурної ідентичності «під атаками з боку принципової віри в мультикультуралізм, яка переходить межі культурної багатоманітності й вимагає заохочення культурних відмінностей» [5, с. 382–383]. Головна ідея тут ґрунтується на моральному релятивізмі, який полягає в тому, що будь-який окремий набір цінностей не може домінувати в суспільстві.

С.Хантінгтон називає феномен мультикультурності безпосереднім викликом США, оскільки формування американської нації відбувалося на міжкультурній основі, коли носіями різних культур були не лише представники різних етносів і релігій, але й різних рас. Він пише, що впливові групи інтелектуалів у США «в ім'я мультикультурності обрали об'єктом своєї критики ототожнення США із західною цивілізацією, заперечуючи існування єдиної американської культури, і підтримують расові, етнічні й інші субнаціональні культурні особливості та угруповання» [3, с. 498]. Замість спроби ідентифікувати США з іншою цивілізацією американські мультикультуралісти прагнуть створити країну з багатьох цивілізацій, тобто таку, яка б не належала до жодної цивілізації й була б позбавлена культурного ядра. Тому в самих США точиться постійна сутичка між мультикультуралістами та захисниками західної цивілізації.

Небезпечні наслідки в процесі мультикультуралізації вбачає й російська

дослідниця Н. Полякова. Зокрема, вона називає дві загрози, які тамує в собі мультикультуралізація для національної держави. Спираючись на права людини, перш за все на право пересування, різні етнічні групи вимагають встановлення прозорих кордонів і прав бути присутніми й жити в межах будь-яких національно-державних утворень. Окрім того, мультикультуралізм і як принцип, і як практика може мати своїми наслідками для національного і гомогенного соціокультурного простору національної держави. Іммігрантські етнічні й релігійні групи зберігають свою культурну ідентичність, що не дозволяє їм до кінця проходити процеси асиміляції, а іноді вони чинять активний спротив такій асиміляції. Це призводить до штучних розривів універсального культурно-нормативного простору національно-державної території, до утворення іншокультурних лакун [6, с. 369], а в кінцевому підсумку – до політичних конфліктів на етнокультурному та релігійному ґрунті.

Говорячи про культурну ідентичність етносу, важливо осмислити, що в ній є усвідомлено прийнятим етнічною спільнотою, а що криється в несвідомих елементах етнічної культури й губиться в глибині віків як архетипи культури, що відкрив, як відомо, для наукової громадськості К. Юнг. Культурна ідентичність ґрунтується на певному типі ментальності, яка містить як усвідомлювані, так і несвідомі культурні коди, визначаючи цілісність життя окремої людини і спільноти, з якою індивід себе ідентифікує.

Поняття ментальності розроблялось і продовжує досліджуватись у психології, антропології, етнології, філософії, структурній лінгвістиці тощо. Дослідники вкладають різний зміст у нього, проте для всіх них неодмінним є те, що ментальність необхідно витікає з культурно-історичного розвитку кожного етносу: природно-географічних умов його життя, побуту, формування міфів, мови, вірувань і т.п. У сучасній філософській літературі ментальність розглядається як «глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості, який містить і несвідоме; відносно стійка сукупність установок і схильностей індивіда чи соціальної групи сприймати світ у певний спосіб. Ментальність формується залежно від традицій культури, соціальних структур і всього середовища життєдіяльності людини, і сама своєю чергою їх формує, виступаючи породжуючим початком» [7, с. 525]. Таке розуміння вказує на діалектичний характер взаємопородження етнічної культури і ментальності, оскільки культурні форми життя певного етносу виникають внаслідок цілком певних свідомих та несвідомих складових психічної діяльності людей у їх взаємодії і в той же час культурні форми трансформують ментальність даної етнічної спільноти.

Культурні форми кожного етносу містять у собі раціональні й чуттєво-емоційні, усвідомлювані й неусвідомлювані, індивідуальні й колективні моменти. Проте нас цікавить перш за все ті аспекти етнічної культури, які репрезентують етнічну ментальність у процесі міжкультурної комунікації. А оскільки остання існує в просторі мови, з'ясуємо, у який спосіб ментальність людей впливає на

характер їх спілкування в полікультурних суспільствах. І зупинимось спочатку на виявленні місця і ролі етнічної ментальності у функціонуванні мови етносу.

Ще В. фон Гумбольдт, осмислюючи культурно-історичні витоки мови певного народу, показав її місце в його культурі. Зокрема, він зазначав, що «мова є органом внутрішнього буття, навіть самим цим буттям, настільки воно крок за кроком досягає внутрішньої ясності й зовнішнього втілення. Вона всіма найтоншими нитками своїх коренів зрослася тому із силою національного духу, і чим сильнішим є вплив духу на мову, тим закономірнішим і багатшим є розвиток останньої. У всьому своєму стрункому переплетінні вона є лише продуктом мовної свідомості нації, і тому на головні питання щодо початків і внутрішнього життя мови, – адже тут ми підходимо до витоків найважливіших мовних відмінностей, – взагалі неможливо у належний спосіб відповісти, не піднявшись до точки зору духовної сили і національної самобутності» [8, с. 47]. І хоча В. фон Гумбольдт на вживає слова «ментальність», насправді йдеться саме про неї, коли він говорить про «дух народу», «мовну свідомість народу», його «духовну силу і національну самобутність». з наведеного уривку випливає, що мислитель вважав мову народу (а в його працях як синоніми вживаються слова «народ» і «нація») квінтесенцією його самобутності, а в наших термінах – ментальності народу.

Проте етнічна самобутність, ментальність накладає на мову певні рамки, які пов'язані з іншими аспектами ментальності, зокрема із психічним складом, темпераментом народу, символами, що лежать в основі системи його духовних цінностей, зокрема міфів і релігійних вірувань, традицій тощо, на які накладають відбиток природно-географічні й побутові умови його життя. Ментальність формує специфічний тип етнічної культури. Як справедливо зазначали вітчизняні філософи С.Б.Кримський і Ю.В.Павленко, «у системі етносоціального організму культура є насамперед світоглядним самовираженням етноісторичної спільноти людей, яке відображає специфічні умови існування даного колективу у вигляді традицій, сталих ціннісних орієнтацій та нормативних зразків мислення і поведінки людей» [9, с. 170]. І всі ці складові ментальності певною мірою виражаються мовними засобами даної етнічної групи.

Проте багато дослідників мови і міжкультурної комунікації відмічають не лише відмінність етнічних мов і культур, але й спільність мовних і культурних форм різних народів. Зокрема, сучасна американська дослідниця польського походження А. Вежбицька пише, що у мовах різних народів існують базові мовні одиниці – примітиви, які є спільними для різних культур і які забезпечують успішну комунікацію між різними культурами. «Існування такої спільної множини примітивів, – зазначає вона, – могло б пояснити «психічну спільність людства», а гіпотеза про те, що лексикон різних мов втілює різні конфігурації цього (спільного) набору, відповідала б за специфічні для кожної культури аспекти мови і мислення» [10, с. 297]. До таких вона відносить слова

«якщо», «із-за», «не», «весь», «знати», «думати» тощо. На цій підставі відбувається інтеграція мов і культур різних етносів.

В умовах глобалізації майже всіх сфер буття соціуму спільні засади культур народів сприяють взаєморозумінню людей, які належать до різних етносів. Але разом із тим у цих процесах важливо розуміти не лише «сузір'я можливостей етнічного єднання, а й ситуації неможливостей. Адже якщо етнічні колізії зачіпають архетипічний рівень ментальності певних народів, то, в усякому випадку, їх треба не зводити, а розводити (тобто шукати їх автономізацію). І, навпаки, при політичних чи соціальних колізіях етносів із солідним досвідом співіснування можна сподіватися на подолання будь-яких розбіжностей на шляху їхньої інтеграції» [1, с. 212].

Проблема інтеграції етнічних культур суттєво актуалізується в міграційних процесах значної частини етнічних груп в іншопольтурне середовище. З одного боку, в пошуках кращої долі мігранти прагнуть пристосовуватися до культурних реалій своєї нової соціальної ніші, а з другого, – майже на підсвідомому рівні мігранти прагнуть утримати культурні форми свого етносу – мову, звичаї, традиції, обряди, вірування, одяг тощо, які б допомагали зберегти духовну єдність зі «своїми». Через цю дихотомію пристосування мігрантів до нових умов зустрічається з багатьма перепонами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, через які виникає конфронтація між мігрантами й місцевим населенням даної країни. В основі майже всіх видів конфронтації – політичної, релігійної, мовної, соціально-побутової – лежить зіткнення непримиримих менталітетів, корені яких знаходяться у відмінності способів життя їхніх носіїв [11, с. 32]. Конфлікти на міжетнічному, міжкультурному ґрунті, на наше переконання, лежать у площині неспівмірності ціннісно-смислових полів етнічних культур, а отже, – нездатності *сприймати* цінності іншої культури на емоційному рівні ментальності і *приймати* їх – на раціональному рівні.

Найчастіше на заваді порозуміння між представниками різних етносів стають етностереотипи, які виробляються впродовж тривалого періоду життєдіяльності певного народу. Вони є стандартизацією уявлень більшості певного етносу про представників інших або свого етносу, в яких відбувається узагальнення й гіперболізація деяких елементів менталітету відповідних етносів. Як справедливо зазначає Л.П. Крисін, в таких випадках об'єктами оцінки можуть бути національні звичаї й традиції, моделі повсякденної поведінки, риси національного характеру, особливості анатомії, мовлення тощо [12, с. 451]. Найбільшою мірою етностереотипи проявляються в міжкультурній комунікації через повсякденне мовлення, в якому свідомо чи несвідомо застосовуються мовні вирази, в яких і виражається позитивне чи негативне ставлення до представників певних етносів.

Як уже відмічалось вище, глобалізація посилює міграційні процеси у світі, що ускладнює повсякденне життя в полікультурних суспільствах. Як правило, полікультурними найчастіше стають

західні країни – США й західно-європейські країни. З одного боку, сюди мігрують жителі колишніх колоній цих країн, оскільки вони можуть спілкуватися англійською, французькою, італійською й іншими індоевропейськими мовами, засвоєними впродовж досить тривалої колонізації їхніх країн. З другого боку, в пошуках більш високого заробітку і кращих умов життя сюди мігрують, найчастіше нелегально, представники східно-європейських країн після розвалу Радянського Союзу і соціалістичного табору. Вони несуть із собою не лише етностереотипи, але й бажання зберегти свою етнічну ідентичність, нерідко пов'язану з певною релігією. В таких полікультурних суспільствах проблема порозуміння, взаємної терпимості, толерантності постає досить гостро, оскільки то в одному місці, то в іншому при найменшому непорозумінні виникають міжетнічні, міжкультурні сутички, в тому числі й із застосуванням зброї, як це було ще недавно в Англії, Франції, Сполучених Штатах Америки й інших полікультурних суспільствах. А оскільки в основі етностереотипів лежать, як слушно зазначав К. Юнг, «архетипічні форми, які ґрунтуються на інстинктах і виражають їх» [13, с. 83], вони рідко усвідомлюються їхніми носіями, бо притаманні самій «психе» (К. Юнг) представників кожного етносу. Саме тому вони найменше піддаються виявленню у повсякденному міжкультурному спілкуванні, а отже, – попередженню соціальних конфліктів на етнічному ґрунті.

Висновки

«Інстинкт самозбереження» спонукає як представників домінуючих етносів, так і іммігрантів – представників інших етносів виробляти у спільному життєвому просторі загальні для всіх нові культурні форми, які б якщо не зближували різні етнокультурні поля, то принаймні сприяли їхньому співіснуванню на засадах взаємної поваги до культурних особливостей кожного етносу. Але при цьому не повинно бути *нарочитої демонстрації* власної самобутності, а тим більше – етнонаціональної зверхності з боку будь-якої культури. Виробленню спільних культурних форм може сприяти формування мовних засобів, які б репрезентували загальнолюдські принципи співжиття людей, які належать до різних етносів. Така можливість актуалізується в умовах

комп'ютеризації всіх сфер соціального буття, коли в процесі комунікації все більше використовуються штучна мова Інтернету, в просторі якого складаються досить усталені групи комунікантів, які, своєю чергою, виробляють специфічну мову спілкування у своєму більш вузькому віртуальному середовищі. Взаємне перехрещення цих просторів усуває ті етнокультурні перешкоди, які заважають нормальній комунікації. Так поступово формуються соціокультурні *традиції* комунікації, спільні для полікультурного середовища. І не лише лінгвокультурні, але й моральні, естетичні, побутові тощо. Важливу позитивну роль у міжкультурній комунікації багатокультурних суспільств можуть відігравати мас-медіа, які мають акцентувати увагу не на розбіжностях і суперечностях етнічних культур, а на гуманістичних аспектах різних етнокультурних форм, які співіснують у певному соціумі.

Список літератури

1. Крымский С.: Мудрецы всегда в меньшинстве. (Статьи разных лет) / С. Крымский. – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. – 400 с.
2. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века. – М.: Логос, 2004. – 368 с. / И. Валлерстайн.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2007. – 571 с.
4. Хабермас Ю. Политические работы. / Ю. Хабермас. – М.: Практика, 2005. – 368 с.
5. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2003. – 474 с.
6. Полякова Н.Л. XX век в социологических теориях общества. / Н.Л. Полякова. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
7. Визгин В.П. Ментальность: Новая философская энциклопедия: В 4 т. / В.П. Визгин. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С.Степин, заместители предс.: А.А.Гусейнов, Г.Ю.Семигин, уч. секр. А.П.Огурцов. – Т. 2. – М.: Мысль, 2001. – С.525-526.
8. В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
9. Крымский С.Б. Цивилизационный розвиток людства. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с. / С.Б. Крымський, Ю.В. Павленко.
10. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.
11. Перцев А.В. Современный миропорядок и философия толерантности / А.В. Перцев. // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – С.29-50.
12. Крысин Л.П. Этностереотипы в современном языковом сознании: к постановке проблемы / Л.П. Крысин. // Там же. – С.450-455.
13. Юнг К.Г. Синхрония: акаузальный объединяющий принцип / К.Г.Юнг. – М.: АСТ, АСТ МОСКВА, 2010. – 347 с.

Л.Г. Дротянко

МЕНТАЛЬНЫЙ АСПЕКТ КОММУНИКАЦИИ В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Статья посвящена философской рецепции места и роли этнического менталитета в процессе межкультурной коммуникации людей, образующих поликультурное пространство своего социального бытия в условиях глобализации.

L. Drotynko

MENTAL ASPECT OF COMMUNICATION IN POLY CULTURAL CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The article is dedicated to the philosophical reception of a place and role of mentality in the process of intercultural communication of people, who form their social polycultural environment of being conditioned by globalization.